

Predstavujeme región hornej Torysy

M. Kravčík, J. Tešliar, M. Lisoňová: We Present the Region of Upper Torysa. Život. Prostr., Vol. 32, No. 4, 211–214, 1998.

The region of upper Torysa was situated along the ancient transit road. The Vandals passed through it already in the period of Roman provinces. The beginnings of Slavic settlement are dated to the 7th–9th century. The historical development of the settlement of this area was very compound. The catastral areas of villages respect the natural river basin of the upper flow of Torysa river from Lipany up the river stream. Natural conditions determined givens destined the utilization of this area – for agriculture, forestry and water resources. In the past, this region was backward with narrow offer of job opportunities, but it coexisted together with its age-old traditions – cultural, social and economical ones. The previous regime influenced the development of this region mainly by two political decisions – founding of the military troops training area Javorina in the Levočské vrchy Mts. and planned construction of a dam on the Tichý Potok river meant an almost 40 years lasting closure of building in 4 affected villages. The initiation of some projects that ought to bring the solution of many actual problems was successful thanks to the good cooperation among non-governmental organization "People and water", different non-profit organizations and the villages of the region. Out of them the most important is the program "Village of the Third Millenium" the aim of which is to motivate the inhabitants of the upper Torysa region to be engaged in the process that can bring them economical, social and cultural effects.

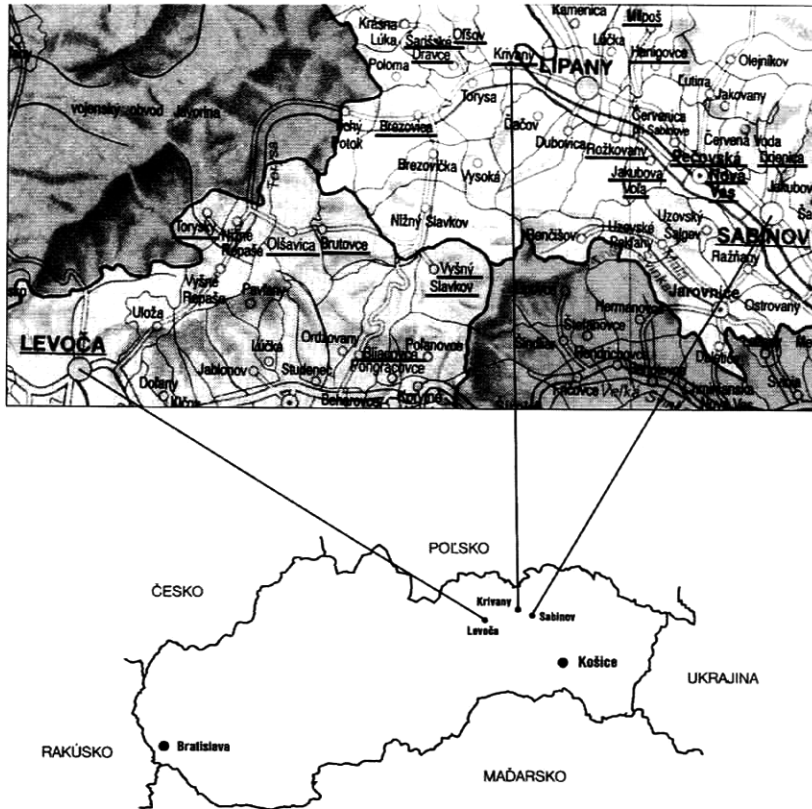
Región hornej Torysy ležal na prastarej tranzitnej ceste vedúcej jednak údolím rieky Torysa z Potisia do Poľska, jednak na ceste zo Spiša do údolia Torysy cez Levočské vrchy (Via Magna – 1290, Via Magna – 1352). Už v období rímskych provincií (ako dokumentujú archeologické nálezky v Ostrovanoch) prechádzali touto cestou Vandali. Rímske mince sa našli v neďalekej Pečovskej Novej Vsi. Slovanské osídlenie toryskej doliny sa datuje v 7. až 9. storočí.

Región hornej Torysy od 11. storočia ovládali grófi Detrik a Rikolf so synmi, ktorí pochádzali zo spišských Nemcov. Hlavné sídlo Rikolfovcov bola Brezovica, kde založili šľachtický rod Berzeviczyovcov. Panovali aj na Kamenickom hrade, podľa ktorého sa tamjší Rikolfovci menovali Tarko, neskoršie Tarczai. V údolí rieky Torysa je historicky najvýznamnejšia obec Torysa – sídlo tzv. Toryského arcidiakonátu a bratstva hornotoryských plebánov.

Obyvateľstvo tohto regiónu v priebehu storočí fluktovalo, dediny a osady vznikali a zanikali (5 ich zaniklo bez stopy. Na hornej Toryse sa vyskytuje viacero mien rusínskeho, poľského, českého i juhoslovanského pôvo-

du, čo potvrdzuje zložitý historický vývoj osídľovania. Prírodným obchodným centrom bolo mestečko Lipany s historickým názvom Sedmlíp (českým), Septem Tilie (latinským), Sybunlendum (nemeckým) a Helhas (maďarským).

Neúnavný ľudový etnograf hornej Torysy, 78-ročný Ján Lazorič, vo svojej knihe Tradičné bačovstvo (1997) píše: "...*v tradičných časoch národne pospolitosti žili v úplnej symbióze s prírodou, a tak – ako v prírode, všade bol inší vtáčik, kriačik, chrobáčik, všade inší biotop, biocenóza, aj v národe všade inší kraj, inší obyčaj atď. A tak ako v prírode sa miestami vyskytli a vyskytujú mimoriadne zvláštnosti, vzácnosti, tak je to aj v národe.*" V inej súvislosti p. Lazorič tvrdí: "*Ak sa v prírode presadzujú programy za biodiverzitu, je potrebné, aby rovnaký program bol zahájený aj v kultúre. V biodiverzite žili naši predkovia. Svojráznosť, jedinečnosť, neopakovateľnosť a nenahraditeľnosť prírodných hodnôt vrylo hlbokú brázdou do kultúrnych hodnôt a života človeka na hornej Toryse. Človek ako súčasť prírody má byť nositeľom rozmanitosti a nie uniformity.*"

Ukazuje sa, že uniformitu a stratu jedinečnosti, neopakovateľnosti a rozmanitosti či už v prírodných ekosystémoch, alebo v kultúrnych hodnotách človeka spôsobuje globalizácia ekonomiky. Na jednej strane je príčinou rozpadu historických komunít s tradičnými hodnotovými kritériami, a na druhej strane vytvára nový mestský typ komunít s potieraním trvalých hodnôt, stratou kultúrnej a spoločenskej identity, tolerantnosti a posilňovaním frustrácie a straty sebadôvery. Spoločensko-politické dianie v posledných päťdesiatich rokoch negatívne postihlo historické komunity najvýraznejšie v tých oblastiach, kde zámery štátu utlmili hospodársky, spoločenský a kultúrny život na dlhé desaťročia.

Charakteristika regiónu

Región hornej Torysy sa nachádza prevažne v okrese Sabinov (predtým okres Prešov), 4 obce ležia v okrese Levoča (predtým okres Spišská Nová Ves), kraj Prešov, a časť územia vojenského priestoru Javorina patrí do okresu Kežmarok (predtým okres Poprad). Katastrálne územia obcí regiónu hornej Torysy tvoria prirodzené

povodie horného toku rieky Torysy od mesta Lipany smerom proti prúdu rieky. Horná časť povodia je hornatá a patrí do Levočských vrchov. Stredná a dolná časť povodia má kotlinovitý charakter s výrazne vyvinutým alúviom rieky Torysy. Prírodné danosti predurčili aj využívanie tohto územia prevažne na poľnohospodársku činnosť a využívanie obnoviteľného zdroja – lesa i vodných zdrojov. Úrodnosť pôd možno hodnotiť ako priemernú s nedostatočnými protieróznymi opatreniami.

Sociálno-ekonomicko-politická história územia

V minulosti (do r. 1948) bol región hornej Torysy ekonomicky zaostalý, ako mnohé iné vidiecke regióny Slovenska, ale žil svojimi kultúrnymi, spoločenskými a ekonomickými tradíciami, ktoré sa formovali stáročia s uzavretými väzbami a vzťahmi vo vnútri jednotlivých komunít. To dovedčuje aj zachovanosť kultúrnych, spoločenských, a dokonca aj etnických špecifik jednotlivých komunít. Bohatosť dedičstva v starých remeslách, posledných zvyškoch ľudovej archi-

tektúry, folklórnych zvykoch a obyčajoch sa zachovala až do dnešných čias. Špecifikom tohto regiónu je masové vystaňovanie do Ameriky v dvoch vlnách (na konci 19. storočia a v medzivojnovom období).

Predchádzajúci režim negatívne poznačil aj región hornej Torysy. Podobne, ako mnohé iné v našom štáte, aj táto oblasť bola charakteristická nedostatkom pracovných príležitostí, čo spôsobilo masový odchod mladších generácií do miest. Navyše, obce hornej Torysy (s viac ako 700-ročnou históriou) poznamenali v päťdesiatych rokoch dve politické rozhodnutia štátu. Prvé bolo rozhodnutie vlády o zriadení vojenského výcvikového priestoru Javorina, čím štát zabral lesy a poľnohospodársku pôdu takmer v celom priestore pohoria Levočské vrchy a v údolí rieky Torysy vystaňovali obyvatelia obce Blažov. Druhým politickým rozhodnutím bola plánovaná výstavba priehrady na Tichom Potoku, ktorá mala zásobovať vodou východoslovenský región. Obce hornej Torysy boli odsúdené na pomalý zánik. Bola vyhlásená stavebná uzáva a za 40 rokov v piatich obciach (Torysky, Vyšné Repaše, Nižné Repaše, Oľšavica a Tichý Potok) poklesol počet obyvateľov z viac ako 6000 na 1500.

Plány vodohospodárov vybudovať priehradu na Tichom Potoku sa nezmenili ani po r. 1989. Naopak, snaha presadiť výstavbu priehrady, sa ešte stupňovala. Vďaka dobrej spolupráci MVO Ľudia a voda s občanmi regiónu hornej Torysy, projektu STUŽ/SR a intenzívnej domácej a medzinárodnej podpore pri presadzovaní alternatívnych programov rozvoja vidieka, podarilo sa dosiahnuť to, že Ministerstvo životného prostredia SR na základe zákona č. 127 o posudzovaní vplyvov investícií na životné prostredie (EIA) rozhodlo neodporučiť stavbu priehrady na Tichom Potoku (rozhodnutie z 15. novembra 1996). Je to prvýkrát v histórii Slovenska, keď obce v spolupráci s občianskymi iniciatívami presadili svoj názor, svoje stanovisko a presvedčili štátny orgán o nepotrebnosti realizovať megalomanské projekty starého typu.

Demoralizujúce dôsledky mala aj kolektivizácia v poľnohospodárstve. Celé územie bolo transformované do jednotných roľníckych družstiev (nanútené kolektívne vlastníctvo) a štátnych majetkov, čo spôsobilo odcudzenie pôvodného vlastníka od svojho majetku. Rozvoj tejto oblasti tvrdo poznačila koncentrácia obyvateľstva do miest a obmedzovanie prirodzeného rozvoja vidieka (podporoval sa len rozvoj strediskových obcí a pod.). V tomto regióne boli strediskové obce Torysa, Brezovica a Šarišské Dravce.

Demografická štruktúra regiónu

V regióne dominujú Lipany, ako prirodzená spádová oblasť hornej časti povodia Torysy, kde je sústredených viac ako 6000 obyvateľov (za posledných 40 rokov znamenali nárast obyvateľstva takmer o 100 %). V rámci koncepcie štátnej politiky minulého režimu (zabezpečiť zamestnanosť vidieckeho obyvateľstva v priemysle) vybudovali sa v Lipanoch Závody valivých ložísk, Odevné závody, Družstvo invalidov a ďalšie podniky. V ostatných obciach regiónu hornej Torysy býva približne 12 500 obyvateľov. Obce sú prevažne situované pozdĺž tokov (rieky Torysa a jej prítokov).

Napriek spolupatričnosti týchto obcí do jedného povodia hornej Torysy, najnovšie správne členenie územia je naďalej umelé a prítomnosťou vojenského priestoru Javorina sa člení až do troch okresov. Horné obce patria do okresu Levoča, vojenský priestor je v okrese Kežmarok, zvyšok povodia v okrese Sabinov.

Súčasná ekonomická situácia a zamestnanosť

V jedinom mestečku Lipany sa koncentrovala rozhodujúca časť podnikov, ktoré zamestnávali občanov celého regiónu. Po r. 1989 má veľká časť týchto podnikov problémy s odbytom svojich produktov a stále nie je ukončená transformácia. Napríklad Závody valivých

ložísk prepustili viac ako 50 % svojich zamestnancov, podobne i Štátny majetok Lipany, ktorý patrí medzi najväčšie poľnohospodárske podniky na Slovensku. Družstvo invalidov stratilo odbyt svojich produktov a úplne zastavilo činnosť. Nakoľko štát takmer nepodporuje oživenie malých firiem, nie je možné získať prostriedky na nákup mechanizmov. Zanedbateľné percento pôvodných vlastníkov prevzalo svoje pozemky v rámci reštitúcií a prevažne ich naďalej prenajali fungujúcim roľníckym družstvám. Neexistujú alternatívne podnikateľské aktivity v poľnohospodárstve, ako napríklad rodinné farmy, ani sa nerozvíja organické poľnohospodárstvo a pod.

Na lesnom pôdnom fonde sa reštitúcie v podstate ukončili. Po r. 1989 vznikli obecné urbáriáty v takej podobe, ako boli pred kolektivizáciou. Z regiónu sa prevažne odváža surové drevo bez ďalšieho spracovania. Záber lesov pre vojenské účely podstatne narušil hospodárenie v nich.

Služby sú tiež v tejto oblasti veľmi málo rozvinuté. Po r. 1989 vznikli nanajvýš privátne obchody a pohostinstvá. Nie je dostatočne rozvinutá sieť služieb, kde by vznikali pracovné príležitosti. Obce zamestnávajú nezamestnaných len vo verejnoprospešných činnostiach a nemajú dostatočné zdroje na to, aby podporili odštartovanie rozvojových programov. Na druhej strane, štát využíva prírodné zdroje regiónu, napríklad využívajú sa jeho vodné zdroje pre Sabinov, Prešov a Košice o výdatnosti ca 540 l.s⁻¹ bez toho, že by región mal z toho nejaký efekt. Skôr naopak, región je za to ekonomicky diskriminovaný.

Problémy regiónu a ich následky

• **Problémy regiónu:** V období centrálného plánovania bol región hornej Torysy určený na využitie jeho vodných zdrojov (prostredníctvom priehrady Tichý Potok) na zásobovanie obyvateľstva veľkých miest (Košice a Prešov) a na vojenské využitie Levočských vrchov. Tým sa umelo utlmovali ekonomické aktivity regiónu, zvýšilo sa vysťahovalectvo miestneho obyvateľstva za prácou. Transformačný proces po r. 1989 bez náhradných rozvojových programov vidieka spôsobil radikálny pokles pracovných príležitostí v celom regióne. Destabilizovali sa sociálne pomery obyvateľstva a miera nezamestnanosti v tomto regióne prekračuje v priemere 19 %. Kultúrna a spoločenská integrita sa postupne vytrácala, ako aj sebedomie občanov jednotlivých komunít, vedomie vlastnej identity i tolerantnosť. Neistota obyvateľov obcí, ktoré prichádzali do úvahy na likvidáciu kvôli výstavbe priehrady, destabilizovala sociálne, kultúrne, ekonomické i spoločenské väzby komunít. Dnes demografické zloženie potvrdzuje, že obyvatelia obcí sú prevažne prestarnutí, chýba stredná generácia, ktorá sa odtiaľ vysťahovala.

• **Následky problémov:** Pri definovaní následkov problémov sa opierame o analýzu ich príčin v spoločenskej, sociálnej a hospodárskej oblasti v regióne počas prieskumu potrieb, ktorý sme vykonali v jeseni 1996. Sú to:

- vysoká miera nezamestnanosti,
- strata identity občanov,
- nerozvíjanie tradičných foriem hospodárenia a strata vzťahu k tradičným remeslám,
- rozpad tradičných hodnôt na vidieku a deformácia medziľudských vzťahov,
- nedôvera vo vlastné sily a schopnosti,
- neznalosť možných rozvojových programov,
- apatia obyvateľstva ku veciam verejným.

Predpoklady a možnosti riešenia problémov

V obyvateľoch, aj napriek zlým skúsenostiam, drieme nesmierny potenciál, ktorý treba prebudiť, pomôcť im získať nové informácie, ukázať možnosti uplatnenia sa, naučiť ich staronové zručnosti (tréningový proces a šírenie informácií) a ukázať im názorné príklady v konkrétnej praxi (pilotné projekty).

Hlavným predpokladom úspešného riešenia projektov je záujem miestneho obyvateľstva zapojiť sa do rozvojových programov a už ho aj prejavilo. Stretnutia s občanmi na jar 1996 potvrdili ich rastúci záujem o veci verejné, a tým aj správnosť nastúpeného programu obnovy dediny. Z toho dôvodu odštartovalo viacero pro-

jektov v rámci komplexného programu Dedina tretieho tisícročia.

Dedina tretieho tisícročia

Tento program, realizovaný na hornej Toryse, má prispieť k emancipácii jedného z najzaostalejších regiónov v slovenskej časti Karpatského euroregiónu. Program je postavený na aktivizácii ľudského potenciálu a zapojení sa občanov komunít hornej Torysy do riešenia množstva ekonomických, spoločenských, kultúrnych, sociálnych, etnických i environmentálnych problémov. Prostredníctvom výchovy, tréningov a aktivizácie ľudského potenciálu všetkých vekových kategórií treba vytvoriť dobrý základ na budovanie otvorenej občianskej spoločnosti a zároveň posilňovať sociálne istoty občanov s optimálnym trvalo udržateľným využívaním prírodných zdrojov regiónu.

Súčasťou programu Dedina tretieho tisícročia je:

- rozvoj ľudských zdrojov,
- vydávanie dvojmesačníka Modrá alternatíva a publikácií o histórii, kultúre, prírode, remeslách a spoločenskom živote hornej Torysy,
- príprava komunitného podnikateľského a informačného centra (KPIC),
- pilotné projekty názornej demonštrácie zavádzania nových ekologicky prijateľných technológií,
- záchrana kultúrneho dedičstva hornej Torysy (vyšla prvá kniha: Naše tradičné bačovstvo),
- územný rozvoj na princípoch trvalej udržateľnosti.

Najdôležitejším cieľom programu Dedina tretieho tisícročia je motivovať obyvateľov regiónu hornej Torysy aby sa aktívne zapájali do procesu, ktorý im priniesie ekonomický, sociálny i kultúrny efekt. Po 4 rokoch aktivít MVO Ľudia a voda v tomto regióne už vidno pozitívne zmeny, ktoré nastali pri aktivizácii občanov počas riešenia projektov, a preto chceme v týchto aktivitách pokračovať a riešiť ich komplexne. Program rozvoja vidieckych komunít na hornej Toryse je postavený na koncepcii trvalej udržateľnosti a na občianskych princípoch, ktoré vyplývajú z AGENDY 21.

Michal Kravčík
Jaroslav Tešliar
Mária Lisoňová

Ing. Michal Kravčík, CSc. (1956), predseda MVO Ľudia a voda,
Ing. Jaroslav Tešliar, CSc. (1954), manažér MVO Ľudia a voda,
Ing. Mária Lisoňová (1968), regionálna koordinátorka MVO Ľudia a voda, Pražská 4, 843 011 Košice.
E-mail: mvolav@dodo.sk